

İZMİR İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI
NO.

**DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
D.E.Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İşbirliğiyle Düzenlenen**

**İSLÂM
VE
ÇALIŞMA HAYATI
ULUSAL SEMPOZYUMU**

[25-27 Kasım – 2005]

İZMİR 2008

I.Oturum/Üçüncü Bildiri

GEÇ DÖNEM OSMANLI ÇALIŞMA HAYATI VE ÇALIŞMA ZİHNİYETİ ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME

Vejdi BİLGİN*

1. Giriş

Müslüman toplumlarda Batılı anlamda kapitalist bir anlayışın niçin gelişmediği sorusu, özellikle Weber'in çalışmalarıyla birlikte önemli bir tartışma konusu haline gelmiş, ülkemizde Ülgener, Weberci bir yaklaşımla Osmanlı insanının kapitalist gelişmeye yol açacak bir zihniyete sahip olmadığını iddia etmişti. Tartışmaları nihai bir neticeye ulaştırmak mümkün olmamakla birlikte, hiç kimsenin tartışamayacağı husus Osmanlı Devleti'nin sınaî ve ticarî açıdan Batılı ekonomilerle baş edemediği ve yıkılana dek sürekli bir gerileme süreci yaşadığıdır. Şüphesiz Osmanlı Devleti'nin yıkılması sadece ekonomik sebeplere bağlı değildi ve belki de Birinci Dünya Savaşı'na girilmeseydi İmparatorluk devam edecekti; ancak neticede Osmanlı Devleti yıkıldı ve yeni bir devlet kuruldu. Cumhuriyetin her ne kadar bambaşka bir felsefe üzerine kurulduğunu gözlemlese de, toplumsal yapının her yönüyle kısa sürede değiştirilmesi mümkün olamayacağı için eski devletten yeni devlete pek çok şey miras kaldı. Bunların en önemlilerinden biri de ekonomi kurumunun temel örüntüleridir. Osmanlı insanının ekonomik anlamdaki ortalama davranış biçimleri Cumhuriyet'e olduğu şekliyle miras kaldığı gibi, uzun yıllar bunları değiştirmek de mümkün olmadı.

Her milletin kendine özgü örüntüleşmiş tutum ve davranışları o milletin sosyal karakterini oluşturur. Bir fertte olduğu gibi bir toplumda da, o toplumu diğer toplumlardan farklı kılan, kendisine has tutumlar, davranış özellikleri, beklentiler vb. söz konusudur. Antropolojide önemli bir yere sahip olan ve Ralph Linton ve Abraham Kardiner tarafından geliştirilen¹ *temel kişilik* ya da *sosyal karakter* kavramı, bir toplumda benzer davranış biçimlerinin, benzer değerlerin oluşturduğu ve toplumun

* Yard. Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı.

¹ Turhan Yörükân, "Temel Şahsiyet ve Kültür," *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 13-14, Yıl: 1958-1959, s. 107.

üyelerince ortak özellikler olarak kabul edilen davranışları anlatır.² Bunu *standart davranış* olarak ifade edenler de vardır. Bu, “bir kültürün içindeki tipik fertlerin standart olan bir durumdaki davranış şekli” olarak tanımlanır.³ Temel kişilik veya sosyal karakter daha açık bir örnekle, “Bütün Kızılderililerin Kızılderili, Fransızların da Fransız gibi düşünmesini ve tepki göstermesini sağlayan ortak inanışların bütünüdür.”⁴

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son iki yüzyılındaki ortalama insan tipinin bir sosyal kurum olan ekonomiyle, özellikle de “çalışma” ile ilgili örüntüleşmiş tutum ve davranışları, onun sosyal karakterinin bir parçası olarak gerek döneme ait eserlere ve gerekse modern araştırmalara dayanılarak ortaya konulacaktır. Çöküşün aktörü olan insan tipinin bir yönünü ayrıntılarıyla incelemek arzusunda olan bu çalışmanın günümüzde sahip olduğumuz mantalitenin kökenleri konusunda önemli ipuçları vereceği kanaatindeyiz.

2. Çalışma Hayatının Genel Görünümü: Bir Mantaliteyi Kuşatan Maddî Öğeler

Çöküş sürecine giren Osmanlı Devleti'nin iktisadî yapısına genel olarak baktığımızda, Osmanlı insanının geçimini temel olarak tarımdan, ticaretten, küçük sanayiden ve devlet hizmetinden karşıladığını görürüz. İç gümrükler, devletin ürün alma politikaları ve hala geleneksel yöntemlerin kullanılıyor oluşu tarımın gelişmesini önliyordu. Köylü tarımı zengin olmak için değil, geçimini sağlamak için yapıyordu. Küçük sanayi loncalarının tekeli altındaydı. Usta-çırak ilişkisinin katılığı yeni üretim yöntemlerinin geliştirilmesini engelliyor, -hükümetin ve yerel yöneticilerin tasarrufuyla da- yeni işyerlerinin açılması zorlaştırılıyordu. Ticaret kapitülasyonlar* sayesinde yabancı tüccarın lehine işliyordu. Avrupa devletlerinde olduğu gibi büyük tarım, sanayi ve ticaret

² Mahmut Tezcan, *Kültür ve Kişilik (Psikolojik Antropoloji)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987, s. 89; Eric Fromm, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, (Çev.: B. Güvenç), 3. bs., Gündoğan Yay., Ankara, 1995, s. 79.

³ Amiran Kurtkan, *Genel Sosyoloji*, İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi Yay., İstanbul, 1974, s. 142.

⁴ Alex Mucchielli, *Zihniyetler*, (Çev.: A. Kotil), İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 15.

* Kapitülasyonların ithalat resimleri 1838'e kadar % 3, 1838-1862 yılları arasında % 5, 1862-1902 yılları arasında ise % 8 olarak tespit edilmiştir. Oranın yükseltilmesi yerli üretimin korunması amacını taşımaktadır ama bu oranlar yine de yabancılarla rekabet konusunda yerli üreticiye yardımcı olmaktan çok uzaktır. Ömer Celal Sarc, “Tanzimat ve Sanayimiz,” *Tanzimat I*, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul, 1940, s. 430, 432-433.

TARİHSEL SÜREÇTE ÇALIŞMA HAYATI ve DİN

işletmeleri yoktu ve bu ekonomik anlayış içerisinde de bunun olması mümkün görünmüyordu.⁵

Esnaf arasında serbest girişim ruhunun gelişmesine imkân vermeyen en büyük maddi etmen gedik sistemi idi. Gedik sistemi belli bir meslek grubuna ait dükkân sayısının belirli bir sayı ile sınırlı tutulması ve yeni dükkân açmanın sınırlandırılması demekti ki, İslâm'ın liberal olarak görülebilecek ekonomik anlayışından oldukça farklı olan bu örgütlenmedeki temel amaç esnaf ve tüccarın işsiz kalmaması, aşırı üretimin önlenmesi, meslek grupları arasında ve kendi içinde aşırı servet farkının engellenmesiydi.⁶ Esnaf, ancak kendi birliği içerisinde ahlâkî ve meslekî üstünlükleri çerçevesinde ilerleme ve yükselme şansına sahipti. Öncelikli değerlerin “rekabet” ve “çatışma”nın yerine “işbirliği” ve “dayanışma”nın olduğu ve serbest teşebbüs ruhu, rekabetçilik ve yenilikçi zihniyetin inkişafına izin vermeyen bu katı disiplin içinde girişimci bir iş adamı grubu bir türlü gelişmemişti.⁷ Nitekim bu çerçeve dahilinde Tabakoğlu “kalkınma” kavramının kapitalist paradigma içerisinde yer aldığını, Osmanlı ekonomisinin özelliklerinin başında ise gelenekçilik olduğunu söylemektedir. En mükemmele gelenek birikimi sayesinde ulaşılabilecek düşünülen ve gelişmeci-ilerlemeci zihniyetin olmadığı Osmanlılarda değişme, sağlıklı bir bünyenin hastalanması gibi çoğu zaman bir bozulma olarak düşünülür; bunun çaresinin de kanun-ı kadime, yani asıl sisteme dönüş olduğu kabul edilirdi.⁸ Esnafın bu sistem içerisinde sıkı sıkıya cendereye alınması, sistemi ihlal etme teşebbüslerinden de anlaşılmaktadır. Fakat bu ihlaller her defasında hükümet tarafından önlenmiş ve gedikler ancak 1860 senesinde kaldırılmış, hamamlar gibi işletmelerdeki gedikler ise 1913'e kadar devam

⁵ Bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991, s.6-9, 177-180. Ayrıca bkz. Murat Özyüksel, *Feodalite ve Osmanlı Toplumuna*, 2. bs., Bursa, 1993, s. 115-124.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, “Gedik” mad., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1993, c.1, s. 656-659; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-u Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul, 1995, c.2, s. 638-639; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2003, s. 55, 71, 74.

⁷ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İktisat Sistemi,” *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yay., İstanbul, 1993, c.5, s. 115; Genç, a.g.e., s. 72; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. bs., Hil Yay., İstanbul, 1995, s. 189.

⁸ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı,” *İktisat ve Din*, (Haz.: Mustafa Özel), İz Yay., İstanbul, 1994, s. 29, 33.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

etmiştir.⁹ Gedik sisteminin diğer bir önemli problemine Mustafa Nuri Paşa dikkat çeker. Buna göre, bir dükkan ya da bostanda kiracı olarak bulunanlar yer sahibinin haberi olmadan o yer için evkaf hazinesinden gedik alıyorlar; yer sahibi kiracıyı çıkartmak veya kirayı artırmak istediğinde kiracı elindeki belgeyi gösteriyor ve eski şartlarda o yerde kalma hakkına sahip oluyordu.¹⁰ Bu durum şüphesiz esnaf arasında hem ticaret ahlakına zarar veriyor hem de -hem hükümete hem diğer esnafa karşı- güvensizliğe yol açıyordu.

Osmanlı devlet adamları ülke çapında ıslahat çabalarına giriştiklerinde kendi vatandaşlarındaki teşebbüs ruhu ve yenilikçi zihniyet eksikliğini görmüşlerdi. Bu sebeple XIX. yüzyılın başında açılan fabrikaların çoğu devlet eliyle kurulmuştu. Özel teşebbüsle kurulan fabrikaların büyük kısmı da ecnebi girişimcilere aitti.¹¹ Yine bu dönemde hükümet gerek sermaye teşvikiyle ve gerekse gümrük, vergiler ve diğer konularda imtiyazlar tanıyarak* esnafın şirketleşmesine ön ayak olmaya çalışmıştı. Ancak kurulan şirketler sayı olarak sınırlı kaldığı gibi çoğunluğu da beklenen başarıyı gösteremedi.¹² Esasında müslüman nüfusun ticarete yönlendirilmesi konusunda gerek fikri alandaki ve gerekse iş hayatındaki ciddi teşebbüsler, ticaretin ekalliyetin nüfuzundan kurtarılması ve millî iktisadın kurulması noktasındaki ciddi gayretler II. Meşrutiyet'ten sonrasına rastlar ki bu da Osmanlı için çok geç bir tarihtir. Millî iktisadın başlangıcı olarak da gayri müslim tüccarlara uygulanan 1913-14 *Boykotu* kabul edilir. Balkan Savaşı sırasında Osmanlı Rumlarının Yunanistan'a büyük bağışlarda bulunmaları müslüman kesimde infiale sebep olunca büyük bir boykot başlatılmıştı. Müslüman mahallelerindeki bakkal, fırın, tuhafiye gibi dükkân sahiplerinin bile gayri müslim olduğu o dönemde müslüman kesimin ticarete atılması ve yabancı malların satın

⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed.: E. İhsanoğlu), İstanbul, 1994, c.1, s.610-612; Pakalın, *a.g.e.*, c. 1, s. 659.

¹⁰ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, (Sad.: Neşet Çağatay), 3. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1992, c.III-IV, s.286.

¹¹ Bkz. Sarc, *a.g.m.*, s. 434-437; Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 639-642. Devletin ön ayak olduğu sanayi konusunda ayrıca bkz. Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları," *150. Yılında Tanzimat*, (Haz.: H. Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1992, ss. 235-257; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994, s. 62.

Hatta devlet, kendi açmış olduğu fabrikaların ürünlerini öncelikle, fakat Avrupa devletlerinin tepkisinden çekindiği için gizlilik içinde kendisi satın alıyordu. Burada çalışan işçi ve ustaları da askerlikten muaf tutuyor ve onları nişanlarla taltif ediyordu. Güran, *a.g.m.*, s .238.

¹² Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 646-648; Sarc, *a.g.m.*, s. 431.

TARİHSEL SÜREÇTE ÇALIŞMA HAYATI ve DİN

alınmaması konusunda yapılan çağrılar neticesinde¹³ İstanbul'da kısa süre zarfında müslümanların işlettiği 500'e yakın iş yeri açıldı.¹⁴ Burada dikkatimizi çeken önemli bir husus da, müslüman ferdin ticarete atılması için, Osmanlı aydınlarının daha önce yaptığı onca çağrıya rağmen, millî hislere dokunan harici bir sebebin vukua gelmesi gerekliliğidir. Ekalliyet, birer Osmanlı vatandaşı olarak devletle dostane ilişkilerini devam ettirсе belki de bu şekilde bir millî iktisat şuuru uyanmayacaktı.

Gerileme ve çöküş döneminde Osmanlı insanının çalışma ile ilgili tutumlarını etkileyen önemli bir maddi faktör de kâr haddinin düşük olması, işgücü eksigi ve ücretlerin durumudur. Osmanlı Devleti'nde esnafa tanınan kâr haddi % 5-15 arasında olduğu için, bu derece düşük oranlar ile büyük servet elde edip sermayeyi büyütme imkânı yoktu. Dolayısıyla 18. yüzyılın sonlarına doğru 15-20 işçi çalıştıran işletmeler çok nadir görülürdü.¹⁵ Öte yandan işçi pozisyonundaki insanlar, öyle ya da böyle geçineceklerini düşündüklerinden, sıkı bir iş disiplinine sahip olma zorunluluğu hissetmemekteydi. Her ne kadar geçim seviyesi eskilere oranla biraz daha düşmüş gibi görünse de temel yaklaşım, "Allah herkese rızkını verir," cümlesinde özetleniyordu. İş disiplinindeki gevşekliğin muhtemel bir sebebi de Osmanlı Devleti'nde işgücü eksikliğinin oluşu ve ücretlerin yüksek oluşudur. Sanayi Devrimi yıllarındaki Avrupa'yı düşündüğümüzde iş talebi yüksek, buna bağlı olarak emeğin karşılığı da düşük olduğundan çalışan kesimin, ücreti düşük de olsa bu işini kaybetmemek için çok çalışmak zorunda olduğunu görürüz. Nitekim bu dönemdeki işçi (insan) sömürsü Marksist doktrinin temelini oluşturmuştur. Oysa aynı dönemde Osmanlı toplumuna baktığımızda, nüfus artışının yavaş olması¹⁶ sebebiyle işsizliğin değil işgücü eksikliğinin olduğu görülür. Tarım, dokuma ve inşaat sektörlerinde çalışanlar daha yüksek ücret aldıkları işlere kaydıklarından bu alanlardaki işgücünün karşılanmasında güçlükler yaşanıyordu.¹⁷ Birinci Dünya Savaşı'ndan önce dahi İstanbul'da hayatın nispeten ucuz ve memur-işçi ücretlerinin Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya gibi komşu devletlerden yüksek olduğu görülür.¹⁸ Bu durum kanaatimizce Şark insanında zaten var olan

¹³ O yıllarda halka parasız dağıtılan ve yazarı belli olmayan bir risalede millî iktisadî geliştirmek için "en büyük ve en mühim iş ise yerli malı kullanmaktır," denilir. *Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu*, İstanbul, 1329, s. 27.

¹⁴ II. Meşrutiyet sonrasındaki iktisadî gelişim konusunda bkz. Zafer Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995, s.101-124.

¹⁵ Genç, a.g.e., s. 74, 90.

¹⁶ Bkz. Eldem, a.g.e., s.23.

¹⁷ Tabakoğlu, "Osmanlı İktisat Sistemi," s. 123.

¹⁸ Bkz. Eldem, a.g.e., s. 138-145.

rehaveti daha da artırmış, modern sanayi toplumlarında görülen iş disiplininin oluşmasına ket vurmuştu.

3. Çalışma Zihniyetini Oluşturan Temel Yaklaşımlar

Osmanlı'nın zihniyet dünyasını oluşturan belli başlı yaklaşım biçimleri, yukarıda değindiğimiz maddi etmenlerle birlikte iktisadî gelişmeye geçit vermemek için adeta direnmişti. Batılı kapitalist her şeyden önce bireysel çıkarı yani kâr için çalışıp ve neticede kendisine sermaye olacak bir servet elde etmek arzusunda iken genel olarak Doğu insanı serveti, Avrupa insanı gibi kendi çalışmaları sayesinde çoğalan ve artan bir sermaye olarak düşünmezdi; bu ancak kaderinde varsa olacaktı.¹⁹ Osmanlı insanı da benzer bir düşünceye sahipti: Servet çalışarak ve didinerek elde edilemez aksine tasarruf yaparak ve israftan kaçınarak ancak bir köşeye bir kaç para atılabilirdi. Ziya Gökalp'in tespitiyle "İşten artmaz, dıştan artar," özdeyişi bunu ifade ediyordu.²⁰ Nitekim Osmanlı insanı çevresinde, kendi çabaları sonucunda büyük servetler edinmiş insan örneklerine pek tesadüf etmiyordu. Servet sahibi olanlar işçiler, çiftçiler veya tüccarlar değil devlet kapısında yer alan yüksek rütbeli kişilerdi. Bu yüzden Osmanlı insanı hem zihin dünyasında hem de gündelik hayatında iş hayatını sıkı usullere bağlamamıştı. Sabahları erkenden işe gitmek, mesai saatlerine sıkı sıkıya riayet etmek, çalışma saatlerini boşa geçirmemek, yaptığı işte acele davranmak gibi itiyatları yoktu. Sürat adeta onun ruhuna sıkıntı veriyor; bunun yerine bir kahvede ya da bir servinin gölgesinde, elinde kahvesi veya nargilesi, zihnini mümkün mertebe düşüncelerden boşaltarak saatlerce sükûnet içerisinde bulunmak istiyordu. Batılıların can sıkıntısı dedikleri şey onun için bir huzur haliydi.

"Bizim için," der Amicis, "Çalışma, hayatın bütün meşguliyetlerinden üstün bir şey olduğu halde, onlar için çalışma hayatın bütün keyiflerinden ve zevklerinden sonra gelir. Bizim için istirahat ancak çalışmadan sonraki tatildir; onlar için çalışma istirahata ara vermektir."²¹

¹⁹ Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, (Çev.:O. Yüksel), 2. bs., M.E.B. Yay., İstanbul, 1992, s. 161-162. Bu düşüncenin aynı şekilde Osmanlı insanında da yer aldığını görüyoruz. Bkz. H. A. Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev.: Cemal Aydın), Timaş Yay., İstanbul, 1998, s. 67.

²⁰ Bkz. Ziya Gökalp, *Makaleler I*, (Haz. Ş. Beysanoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1976, s.23-26.

²¹ Edmondo De Amicis, *İstanbul (1874)*, (Çev.:Beynun Akyavaş), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1993, s. 131-132. Benzer tesbitler için ayrıca bkz. Durand De Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, (Çev.: Gülçiçek Soytürk), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, s. 78-79; George W. F. Howard, *Türk Sularında Seyahat*, (Çev.: Ş. Serdar Türet), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1978, s. 102.

TARİHSEL SÜREÇTE ÇALIŞMA HAYATI ve DİN

Ahmet Midhat Efendi Osmanlı ile Batı insanını şöyle karşılaştırır: “Bu milletin tirâzi ‘Vakit nakittir,’ cümlesi olup bir haftayı teşkil eden yedi günün altısında o kadar çalışırlar ki bizim en çalışkanlarımız için mesainin bu derecesi bir ayda, hele tenperver olanlarımız için üç ve belki altı ayda bile müyesser olamaz.”²²

Bu hususta yine içeriden birinin, Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin Amicis'e yakın bir anlatımla benzer tespitlerde bulunması bizim için önemlidir:

...Hasılı atalet ve rehavetimiz umumidir... Rahatlığı, az çalışmayı pek seviyoruz. İstirahat zamanında olsun mütalaayı bile istemiyoruz. Çünkü bu da zihni bir meşguliyettir... Sabahları erken iş başına gelmeyi sevmeyiz. İntizam-ı mesaiden hoşlanmayız. Bir kahvehanenin iskemle veya sediri üzerinde saatlerce bomboş oturmaktan usanmayız. Yaz günlerinde bir ağacın gölgesinde hasır ve kilim üzerinde saatlerce bomboş oturmaktan pek mütelezziz oluruz.... Kahve ve tütün içerek vakit geçirmeyi pek iyi buluruz... Acele etmekten, tedbirden, intizamdandan hiç hazzetmeyiz. Ağır, yavaş ve biraz da karışık olan işlerden bir zevk duyarız.²³

Pierre Loti'nin yeni nesil Osmanlılardan ayırmak için “Eski Türkler” dediği mütevazi ve kanaatkar Osmanlı insanının²⁴ dünya hayatından beklentileri o kadar azdı ki, gündelik hayat içerisinde çok fazla çabalama gereği yoktu. Yeni nesil belki dünyaya karşı daha hırslı ve gözü daha yükseklerde görünüyordu, ama önceki nesilden aldıkları çalışma itiyadı, II. Abdülhamid'in ifadesiyle toplumun her tabakasında kökleşen ve insanların tabiatlarıyla özdeşleşen “avarelik” onların yakasını bırakmıyordu. Osmanlı insanı, devlet çöküş sürecine girene kadar büyük tüccar, büyük sanatkâr, büyük teknisyen olma düşüncesine sahip olmamış,²⁵ bunu düşünen yeni nesil de anlaşıldığı kadarıyla babalarının çalışma alışkanlıklarından kurtulamamıştı.

²² Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Atatürk Üniv. Yay., Ankara, 1975, s. 115. Benzer düşünceler için bkz. Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1943, s. 221-222.

²³ Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Milletin Hataları Felaketlerimizin Esbabı*, 2. bs., Kitabhâne-i İslâm ve Askerî, İstanbul, 1329, s. 23.

²⁴ Pierre Loti, *Can Çekişen Türkiye 1914*, (Haz.: Fikret Şahoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, y.y., trs., s. 40.

²⁵ Ali Vehbi Bey, *Pensées et Souvenirs de l'Ex Sultan Abdul-Hamid*, s. 204, 206'dan nakleden Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 4. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988, c.8, s. 437.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

Ubicini bu durumu “evcillik” olarak değerlendirir. “Fetih ruhu kaybolalı Osmanlı evcil olmuştur. Askerken filozoflaşmış ve Epikür misali, hayatını rahatlığı üzerine bina etmiştir. Bu sebepten ötürüdür ki rahatlığını bozan her şeyden nefret eder.”²⁶ Ubicini’nin üzerinde durduğu bu konunun İslam düşünürlerinin toplum anlayışı ve Türklerin tarihi ile yakından ilgisi olduğu düşünülebilir. İbn Haldun bedevilikten hadariliğe geçen bir toplumda gevşeme emareleri görüleceğini söyler.²⁷ Ancak göçebelikten medeniliğe geçiş şeklinde özetlenebilecek bu durum, beş asırdır yerleşik hayat süren Osmanlı insanının son yüzyıllardaki ataletini açıklama konusunda kanaatimizce yetersizdir. Zira Osmanlı Devleti’nden önce Anadolu’da büyük bir Selçuklu Medeniyeti ve bu medeniyete ait büyük şehirler vardı.²⁸

Son dönemin Osmanlı müellifleri Türk insanında çalışma disiplininin olmayışının bir sebebini yine tarih içerisinde ararlar, ancak bu konuda Ubicini’den farklı düşünürler. Ubicini’ye göre Osmanlı fetih ruhunu kaybedince “evcilleşmişti”; oysa Osmanlı aydınlarına göre bu fetih ruhu iş disiplininden yoksunluğun temel sebeplerinden birisiydi. Fetih ruhu iki tarafı keskin kılıç gibiydi: Önce küffarı yakmış, sonra da bizi yakmıştır. Ahmed Cevad ve İbrahim Hilmi’ye göre, Osmanlı’nın fetihlerle çok hızlı bir şekilde genişlediği yıllarda asker akınlarla, savaşlarla büyük ganimetler elde etmiş, bunlara ilaveten alınan haraçlarla ülke zenginleşmişti. Ama Osmanlılar ele geçirdikleri toprağı işlemesini tam anlamıyla bir türlü öğrenememişler, daha doğrusu bu tür bir “çalışma”dan kaçınmışlardı.²⁹ Haşim Nahid de ganimetten rehavete nasıl varıldığını açıklar. Buna göre geçmişte Türkler esasında pek sade bir geçime alışkın iken ganimetler sayesinde bolluğa ve servete kavuşmuşlardı. Bu servet de, “çalışma”nın zevkenden mahrum olan ferdi rehavete sevk etmişti. Maddî ihtiyaçlar böyle bir faaliyet gerekmeden karşılandığı için insan faaliyetinin temelini nefsi hazları karşılama düşüncesi yerleşmiş; bu suretle çalışmaya değil de zevk ve sefahate düşkünlük ortaya çıkmıştı.³⁰

²⁶ H. A. Ubicini, *1855’de Türkiye*, (Çev.: Ayda Düz), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, c.2, s. 61.

²⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev.: Z. Kadiri Ugan), M.E.B. Yay., İstanbul, 1989, c.1, s.314-315.

²⁸ Bkz. Mümtaz Turhan, *Garphlaşmanın Neresindeyiz*, 7. bs., Yağmur Yay., İstanbul, 1980, s. 38-39.

²⁹ Ahmed Cevad, *Haram Yeyicilik -Felaketlerimizin Esbabı-*, Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, İstanbul, 1329, s. 38-39; İbrahim Hilmi, *a.g.e.*, s. 20.

³⁰ Haşim Nahid, *Türkiye İçin Necat ve İ’tilâ Yolları*, İkbâl Kütübhânesi, İstanbul, 1331, s. 81.

TARİHSEL SÜREÇTE ÇALIŞMA HAYATI ve DİN

Çalışma disiplini konusundaki eksikliğin temelinde yatan sebeplerden biri de muhtemelen, Osmanlı dinî hayatında “dünya için çalışma”nın iyi görülmemesidir. 18. yüzyıl âlimlerinden Erzurumlu İbrahim Hakkı’ya (öl. 1780) göre bir tarikata girip sülûku başaramayan kişi, varsa zanaatını yapmalı, zanaatı yoksa az bir kârla (“insaf üzere”) ticaret yapmalıdır, zira Allah “tembel ve avare kullarını sevmez.” Bir başka yerde ise havas zümresinden olan kişilerin ticaret ve zanaat ile uğraşmıyorsa yetecek miktarda ziraatle kanaat etmesi salık verilir.³¹ Bu tavsiyelerdeki amaç kazanç peşinde koşmak değil, başkasına muhtaç duruma düşmemektir. Ethem Nejat bu anlayışı –toplumdaki neticelerini göz önüne alarak- daha sonraları şöyle eleştirecektir:

“Kanaat iyi imiş! Onun için çalışılmadı ve aza kanaat olundu, azla yetinildi. Çiftçiler, kendi ailesinin yiyeceği ve içeceği kadar üretimde bulundular. Kasabalılar, yılın yalnız bir mevsimini çalışmaya ayırdılar. Memur olanlar yaşayacak kadar bir para ile miskince ya doğduğu kuytuda veya ötede-beride kalmaya razı oldular. Topraklar işlenmedi, taşlar kırılmadı, sahillere el sürülmedi, topraklar altında hazineler uyurken öbür taraftan ziraat de yanlışlıklara mahkûm oldu...”³²

Çalışmamaya eşlik eden bir başka karakteristik de azimsizlik ve ümitsizlikti. Osmanlı insanı çalışacaktır; ama azmi yoktur.³³ Azmi yoktur, çünkü ümitsizdir. Mehmet Akif bu halet-i ruhiyeyi “Atıyı karanlık görerek azmi bırakmak...” dizesiyle ifade eder. Akif’in ifadelerinden anladığımız kadarıyla Osmanlı insanının bu psikolojisinin temelinde yatan nedenlerden birincisi çocukluk çağındaki telkin ve terbiye idi. Bu dönemde çocuklara kapkara bir gelecek tasviri çiziliyor, cesaretlendirilmiyor aksine gelecek neslin daha da kötü durumda olacağı söyleniyordu. İkinci bir sebep de birincisiyle ilintili olarak, kamuoyunda “devlet batacak” şeklinde gelişen bir düşünceydi. Akif’e göre bu düşünce milletin bekâ hissini öldürüyor, gençlerin bütün azmini kırıyordu. Azimsizliğe yol açan üçüncü bir sebep de herhangi bir çaba içine girmeksizin her işi Allah’a havale etme şeklinde telakki edilen tevekkül anlayışıydı.³⁴

Görüldüğü gibi iş sonunda yine -diğer sebepler ne olursa olsun- İslam inancının önemli bir ögesi olan tevekküle dayandırılmaktadır.

³¹ İbrahim Hakkı, *Ma’rifetnâme*, İstanbul, 1330, s. 498, 274.

³² Ethem Nejat, *Türklük Nedir ve Terbiye Yolları*, (Haz. Faruk Öztürk), Kızılirma Yay., İstanbul, 2001, s. 27.

³³ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, (Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, trs., s. 132.

³⁴ Ersoy, *a.g.e.*, s. 191, 60-61, 255, 380-381, 436-437, 439.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

Haşim Nahid, belki biraz müfrit bir şekilde Osmanlıyı ve bütün İslam âlemini zillete ve esarete mahkûm kılanın din olduğunu söyler. Ama bu, dinin yüce hakikati değil, hurafeler içinde aslını kaybetmiş ve insanlar arasında bilinen ve uygulanan bozuk şekliydi.³⁵ Bu bozuk şekle en uygun örnek de insanların tevekkül anlayışı idi. Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki ahlâk anlayışı üzerinde doktora tezi yapan Hüsameddin Erdem, insanları tembellek ve miskinliğe götüren tevekkül anlayışının 16. yüzyılın sonlarına doğru yavaş yavaş yerleşmeye başladığını, 17. yüzyılın sonlarına doğru ise gerçek bir millî tehlike olabilecek boyutlara ulaştığını ifade eder.³⁶ Son yüzyılın hemen hemen bütün aydınları Osmanlı insanının mütevekkilliği ve bunun getirdiği zararlar üzerinde durmuştur:

Biz müslümanlar her şeyimizi bu tevekkül-ü dindarane ile Allah'a bırakırız. İsteriz ki, hiç çalışmayalım, uğraşmayalım, yorulmayalım fakat rahat rahat yaşayalım; bugünümüzü dünden daha iyi geçirelim; Allah işimize, her derdimize yetişsin. Bütün efâlimizde muinimiz olsun. Her millet az çok Allah'ına rabt-u kalb ederek yaşar. Fakat hiç bir millet bizim gibi çalışmaksızın, Cenab-ı Hakk'ın bunca ihsan-ı tabîî ve ilâhiyesine göz yumarak yalnız te'sir-i ruhaniyetle te'min-i maişet istemez.³⁷

Çalışarak bir servet elde etmenin mümkün olmadığına inanan, azimsiz, ümitsiz ve "mütevekkil" Osmanlı erkeğinin çoğunlukla vakit geçirdiği yer kahvehanelerdi. Akif'in ifadeleriyle bu mahalle kahveleri, Doğunun bu bakılmayan yarası, insan azminin önündeki bir engel, bir vakit öldürme aleti,* idraklerin söndüğü, ölmeden insanların gömüldüğü mekânlardı ama milletin ihtimamıyla hep açık kalmayı başarmıştı.³⁸ Osmanlılarda ilk açılan kahvehaneler, namaz vaktini bekleyen mahalle halkının toplanıp bir araya geldiği yerleri ifade ediyordu. Kahve cami avlusuna açılır, burada çeşitli menkıbeler ve kahramanlık destanları okunur, bunun yanında halk ozanları dinlenirdi. 19. yüzyılda ise

³⁵ Haşim Nahid, *a.g.e.*, s. 206. Bu yüzden müellifimiz ortaya koyduğu ıslahat düşüncesinin başında dine yer verir: "Din-i İslam'ın saf ve ulvi ve müslümanları terakkiye sevkedecek esaslarını meydana çıkarmak ve dinî teşkilatı da bu esaslara tevfiik etmek." Haşim Nahid, *a.g.e.*, s. 211.

³⁶ Hüsameddin Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Konya, 1996, s. 187.

³⁷ İbrahim Hilmi, *a.g.e.*, s.9. Ayrıca bkz., Haşim Nahid, *a.g.e.*, s. 140-141; Celal Nuri, *Mukadderât-ı Tarihiyye, Tedenniyât-ı Osmâniyenin Esbâb ve Sevâik-ı Tarihiyyesi*, İstanbul, 1330, s. 65.

* Yerli ve yabancı müellifler genellikle kahvehanenin bir rehabet mekanı olduğu konusunda hemfikirdir. Bkz. Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçceğin Yakındoğu'daki Kökenleri*, (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996, s. 82, 105-106.

³⁸ Ersoy, *a.g.e.*, s. 105. Ayrıca bkz., s. 215-216.

kahvehaneler dini destekleyici özelliğinden çıkarak bir eğlence mekânı haline gelmişti.³⁹ Osmanlı Devleti'nde kahvehanelerin bolluğu en başta kahvehane türünün çokluğundan anlaşılabilir. Bu dönemde köy kahveleri, kır kahveleri, mahalle kahveleri, semt kahveleri, esnaf kahveleri, lonca kahveleri, pehlivan kahveleri, sabahçı kahveleri, garipler kahvesi, semai kahveleri, âşıklar kahvesi, çalgılı kahveler gibi pek çok kahvehane türü sayılmaktaydı.⁴⁰

19. yüzyılda insanlar için vakit geçirecekleri yeni bir mekân daha zuhur etmişti: Caddeler. Kapalıçarşının dışındaki mağazalarda ithal mallar, en cazibedar düzenlemelerle vitrinlerde boy gösterince caddeler kalabalıklaşmış ve böylelikle bir şey satın almayacak olsa bile vitrinler önünde vakit geçiren insan tipi ortaya çıkmıştı.⁴¹ Avrupa'nın ve Türkiye'nin büyük şehirlerindeki ana caddelerin kalabalıklığı arasındaki fark bu döneme kadar uzanıyor olmalıdır.

Yine bu dönemde eline geçen hazır serveti çılginca bir hayat tarzı ile tüketen, ahlâkî bakımdan düşük "mirasyedi" bir kesim türemişti. Bunlar ellerine hazır geçen sermaye ile iş yapmak yerine "gençliği yaşamak" isteyen insanlardı.⁴² Zahmetsiz elde edilen sermayenin bu denli kolay tüketilmesini anlamak kolaydı. Ancak bunun daha trajik olanı önce alın teriyle kazanıp, sonra zevk ve sefahat yolunda harcamaktı. Ülkenin ekonomisine tüketimden başka katkısı olmayan biraz önce bahsettiğimiz kesimin yanı sıra bir de taşrada çalışıp, servet edinip bu servetini İstanbul'a gelerek tüketen insanlar ortaya çıkmıştı.⁴³

Aylak zihniyetin önemli bir göstergesi de sırtını devlete dayama anlayışıdır. O devirde insanlar en kolay, zahmetsiz ve garantili kazanç yolunun devlet memuriyeti olduğunu düşünüyorlardı. "Devlet kapısına bağlanmak" deyimini bunu ifade eder. Bugün toplumumuzda iyi bilinen

³⁹ Ekrem Işın, "19. YY.'da Modernleşme ve Gündelik Hayat," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul, 1985, c.2, s.550. 1850-1918 yılları arasında yaşayan Abdülaziz Bey de "hatırladığı zamana kadar" kahvehanelerin ilim, irfan yuvaları, sosyal yardım cemiyetleri şeklinde faailiyet gösteren yerler olduğunu, fakat "pek çok hayırlı iş gibi" bunların da eski fonksiyonlarını yitirdiklerini söyler. Bkz. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, (Yayına Haz.: K. Arısan, D. Arısan Günay), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995, c.1, s. 305.

⁴⁰ Erol Özbilgen, "Osmanlılarda Gündelik Hayat," *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yay., İstanbul, 1993, c.2, s. 257. Osmanlı Devleti'nde kahvehanelerin çokluğu ve çeşitliliği konusunda ayrıca bkz. Abdülaziz Bey, a.g.e., c.1, s. 301-302.

⁴¹ Işın, a.g.m., s. 553.

⁴² Celal Nuri, *Tedenniyât-ı Osmâniyenin...*, s. 66.

⁴³ Celal Nuri, *Tedenniyât-ı Osmâniyenin...*, s. 67.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

“Mâl-ı miri denizdir, içmeyen domuzdur” şeklindeki atasözü Osmanlı toplumunda da yaygın olarak hüsn-ü kabul görüyor ve bu anlayış içerisinde pek çok kişi devlet nimetlerinden daha fazla pay almaya ya da çeşitli vesilelerle kendi nüfuzlarını genişletmeye çalışıyordu.⁴⁴

Devlet kapısından maaş almanın en güzel yolu yeniçeri olmaktı. Yeniçerilik kaldırılana kadar bu ocak devleti kemiren, günümüzün KİT'lerine benzer en büyük kamburdu. Aziz Efendi IV. Murat'a yazmış olduğu risalesinde devletin bozulma sebepleri arasında yeniçerilerin sayılarının kanun-i kadime aykırı olarak artmasını zikreder. Yeniçeri sayısı III. Murat'ın tahta çıkışı esnasında 36.400 iken, o dönemde yüz bini aşmıştı.⁴⁵ Aynı problemi Koçi Bey de *Risale*'sinde zikretmiş ve buna yakın rakamlar vermişti.⁴⁶ Devletin sırtındaki bir başka kambur örneği de müteseyyidler, yani sahte seyyidlerdir. Osmanlı Devleti Peygamber torunlarından vergi almadığı için rüşvetle kendisini seyyid olarak kaydettirenlerin sayısı önemli ölçüde artmıştı. Aziz Efendi bu konuda dikkat çekici bir örnek verir: Niğbolu Sancağı'nın Şumnu Kazasına bağlı Topuzlar Köyü'nde daha önce kayıtlarda hiç seyyid görünmezken, IV. Murat zamanında 172 seyyid kayda geçmiş görünmektedir. Bunun üzerine bölgeye gönderilen bir müfettiş, bütün Rumeli'de sadece 200 kadar seyyid olduğunu tespit eder. Hâlbuki kayıtlarda akrabalarıyla beraber 30-40 bin civarında seyyid görünmekteydi.⁴⁷ Sahte seyyidler gibi devlete yük olan bir başka unsur da “beşik uleması”dır. Bunlar büyük ilim adamlarının çocukları ve torunları olup devlet bunlara küçük yaşta maaş bağlamaktaydı.⁴⁸ Şüphesiz bu sahte seyyidler ve beşik uleması denilen kesim devleti ekonomik açıdan zorlayacak derecede değildi. Ancak devletin sırtından geçinme anlayışına birer örnektirler. Bu konuda asıl üzerinde durulması gereken sınıf memurlar ve askerlerdir. Özellikle bu iki sınıf memuriyette devlete kapılanmanın artması aslında

⁴⁴ Bernard Lewis, “Slade on Turkey,” *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, (Ed. O. Okyar, H. İnalçık), Ankara, 1980, s. 222-223.

⁴⁵ Mehmet Öz, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumları*, Dergah Yay., İstanbul, 1997, s.81.

⁴⁶ *Koçi Bey Risalesi*, (Haz. Zuhuri Danişman), M.E.B. Yay., İstanbul, 1993, s.27-28.

⁴⁷ Öz, a.g.e., s. 84. Sahte seyyidler konusu, yine o döneme yakın bir tarihte yazılmış olan *Hirzül-Mülûk* adlı eserde de yer almaktadır. Bkz. “*Hirzül-Mülûk*”, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, (Haz. Yaşar Yücel), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988, s. 200-201.

⁴⁸ Beşik ulemalığının asıl olumsuz yönü Osmanlı ilmiye sınıfının belirli aileler arasında paylaşılması ve böylelikle bir ölçüde fırsat eşitliğinin önüne geçilmesi idi. Bkz. Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı,” *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed.: E. İhsanoğlu), İstanbul, 1994, c. 1, s. 255-256. Ayrıca bkz. Ahmed Cevad, a.g.e., s. 40.

TARİHSEL SÜREÇTE ÇALIŞMA HAYATI ve DİN

pek çok kişinin dikkatini çekmiş ancak bu konuda ciddi bir tedbir alınmamıştı. Naima (öl. 1716) *Tarih*'inde devlet gelirlerindeki azalmaya rağmen memuriyetlerin çoğalmasa konusu üzerinde durur: "Nice zenginler vardır ki geçimi üzerine vacib olan hizmetkârlarına ve sakasına ve kölesine varıncaya kadar birer yolunu bulup vazife almıştır."⁴⁹ Cevdet Paşa da (öl. 1895) bir gerileme sebebi olarak toprağa bağlı askerin azalışı ve devletten aylık alan askerin artışını zikreder. Devlet cebeci, yeniçeri, sipahi, silahdar, eshab-ı timar ve zeamet namlarıyla 300.000 askerin devamlı olarak maaş ve masraflarını karşılıyordu.⁵⁰ Modern memurluk Tanzimat Dönemi'nde zuhur etmiş ve artık halk arasında eski "arपालğa, pašalığa, dirliğe" kapılanma düşüncesinin yerini maaş ve ücretle devlete kapılanma düşüncesi almıştı. Halk arasında "Salla başı, al maaşı," "Allah'tan sağlık, devletten aylık" gibi ifadelerin doğuşu da bu memurîn tabakasının ortaya çıkışıyla ilişkilendirilir.⁵¹ Devlete kapılanma ve geçimini devletten temin etme düşüncesinin bir göstergesi de bütçenin gider kalemleriydi. Bütçenin giderlerinin yaklaşık % 70'ini merkezî orduya ve devlet görevlilerine yapılan maaş ödemeleri oluşturmaktaydı.⁵² Ubicini örnek olarak verdiği bütçede (askerlerden ayrı olarak) memur maaşlarına ayrılan paranın yüksekliği konusunda şaşkınlık içerisindedir. Zira bu, hem bütçeye büyük bir yük getirmektedir hem de yüksek dereceli ve düşük dereceli memur maaşları arasındaki büyük farktan dolayı başta rüşvet olmak üzere ahlakî çöküntüye yol açmaktaydı.⁵³ Memur maaşları bütçeye büyük bir yük getirdiği halde⁵⁴ memur istihdamı sürekli olarak devam etmişti. 1895-96 döneminde 151.369 memur devletten maaş alırken 1913-14 döneminde bu rakamın 183.704'e ulaştığını görüyoruz.⁵⁵ Memur sayısı artarken o gün için artık bir işlev görmeyen bazı memuriyet sınıfları devam etmiş ve bunlara yüksek maaş

⁴⁹ Naima, *Tarih*, VI, 314'den nakleden Zeki Arslantürk, *Naima'ya Göre Osmanlı Devleti'nin Çöküş Sebepleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, s.90.

⁵⁰ Cevdet Paşa, *Tarih*, I, 81, 84'den nakleden Ümit Meriç Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, 3. bs., İnsan Yay., İstanbul, 1992, s.125-126.

⁵¹ Ziyaeddin Fahri Findikoğlu, "Tanzimatta İçtimaî Yapı," *Tanzimat I*, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul, 1940, s. 645.

⁵² Tabakoğlu, "Osmanlı İktisat Sistemi", s. 67.

⁵³ Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, s. 237-238. II. Abdülhamit döneminde memur kadrolarının görülmemiş bir şekilde şişmesi konusunda bkz. Karal, *a.g.e.*, c.8, s. 477. Aynı dönemde Türkiye'de İngiliz Elçilik Sekreteri olarak çalışan Sir Charles Eliot da Türklerin memuriyete olan yakın ilgisinden bahseder. Bkz. Charles Eliot, *Avrupa'daki Türkiye*, (Çev.: Ş. Serdar Türet), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, trs., c.1, s.114. Ayrıca bkz. Okay, *a.g.e.*, s.116.

⁵⁴ Bkz. Eldem, *a.g.e.*, s. 139.

⁵⁵ Eldem, *a.g.e.*, s. 144.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

“Mâl-ı miri denizdir, içmeyen domuzdur” şeklindeki atasözü Osmanlı toplumunda da yaygın olarak hüsn-ü kabul görüyor ve bu anlayış içerisinde pek çok kişi devlet nimetlerinden daha fazla pay almaya ya da çeşitli vesilelerle kendi nüfuzlarını genişletmeye çalışıyordu.⁴⁴

Devlet kapısından maaş almanın en güzel yolu yeniçeri olmaktı. Yeniçerilik kaldırılana kadar bu ocak devleti kemiren, günümüzün KİT'lerine benzer en büyük kamburdu. Aziz Efendi IV. Murat'a yazmış olduğu risalesinde devletin bozulma sebepleri arasında yeniçerilerin sayılarının kanun-i kadime aykırı olarak artmasını zikreder. Yeniçeri sayısı III. Murat'ın tahta çıkışı esnasında 36.400 iken, o dönemde yüz bini aşmıştı.⁴⁵ Aynı problemi Koçi Bey de *Risale*'sinde zikretmiş ve buna yakın rakamlar vermişti.⁴⁶ Devletin sırtındaki bir başka kambur örneği de müteseyyidler, yani sahte seyyidlerdir. Osmanlı Devleti Peygamber torunlarından vergi almadığı için rüşvetle kendisini seyyid olarak kaydettirenlerin sayısı önemli ölçüde artmıştı. Aziz Efendi bu konuda dikkat çekici bir örnek verir: Niğbolu Sancağı'nın Şumnu Kazasına bağlı Topuzlar Köyü'nde daha önce kayıtlarda hiç seyyid görünmezken, IV. Murat zamanında 172 seyyid kayda geçmiş görünmektedir. Bunun üzerine bölgeye gönderilen bir müfettiş, bütün Rumeli'de sadece 200 kadar seyyid olduğunu tespit eder. Hâlbuki kayıtlarda akrabalarıyla beraber 30-40 bin civarında seyyid görünmekteydi.⁴⁷ Sahte seyyidler gibi devlete yük olan bir başka unsur da “beşik uleması”dır. Bunlar büyük ilim adamlarının çocukları ve torunları olup devlet bunlara küçük yaşta maaş bağlamaktaydı.⁴⁸ Şüphesiz bu sahte seyyidler ve beşik uleması denilen kesim devleti ekonomik açıdan zorlayacak derecede değildi. Ancak devletin sırtından geçinme anlayışına birer örneklerdir. Bu konuda asıl üzerinde durulması gereken sınıf memurlar ve askerlerdir. Özellikle bu iki sınıf memuriyette devlete kapılanmanın artması aslında

⁴⁴ Bernard Lewis, “Slade on Turkey,” *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, (Ed. O. Okyar, H. İnalçık), Ankara, 1980, s. 222-223.

⁴⁵ Mehmet Öz, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumları*, Dergah Yay., İstanbul, 1997, s.81.

⁴⁶ *Koçi Bey Risalesi*, (Haz. Zuhuri Danışman), M.E.B. Yay., İstanbul, 1993, s.27-28.

⁴⁷ Öz, *a.g.e.*, s. 84. Sahte seyyidler konusu, yine o döneme yakın bir tarihte yazılmış olan *Hirzül-Mülûk* adlı eserde de yer almaktadır. Bkz. “*Hirzül-Mülûk*”, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, (Haz. Yaşar Yücel), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988, s. 200-201.

⁴⁸ Beşik ulemalığının asıl olumsuz yönü Osmanlı ilmiye sınıfının belirli aileler arasında paylaşılması ve böylelikle bir ölçüde fırsat eşitliğinin önüne geçilmesiydi. Bkz. Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı,” *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed.: E. İhsanoğlu), İstanbul, 1994, c. 1, s. 255-256. Ayrıca bkz. Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 40.

TARİHSEL SÜREÇTE ÇALIŞMA HAYATI ve DİN

pek çok kişinin dikkatini çekmiş ancak bu konuda ciddi bir tedbir alınmamıştı. Naima (öl. 1716) *Tarih*'inde devlet gelirlerindeki azalmaya rağmen memuriyetlerin çoğalmasa konusu üzerinde durur: "Nice zenginler vardır ki geçimi üzerine vacib olan hizmetkârlarına ve sakasına ve kölesine varıncaya kadar birer yolunu bulup vazife almıştır."⁴⁹ Cevdet Paşa da (öl. 1895) bir gerileme sebebi olarak toprağa bağlı askerin azalışı ve devletten aylık alan askerin artışını zikreder. Devlet cebeci, yeniçeri, sipahi, silahdar, eshab-ı timar ve zemet namlarıyla 300.000 askerin devamlı olarak maaş ve masraflarını karşılıyordu.⁵⁰ Modern memurluk Tanzimat Dönemi'nde zuhur etmiş ve artık halk arasında eski "arपालğa, pašalığa, dirliğe" kapılanma düşüncesinin yerini maaş ve ücretle devlete kapılanma düşüncesi almıştı. Halk arasında "Salla başı, al maaşı," "Allah'tan sağlık, devletten aylık" gibi ifadelerin doğuşu da bu memurîn tabakasının ortaya çıkışıyla ilişkilendirilir.⁵¹ Devlete kapılanma ve geçimini devletten temin etme düşüncesinin bir göstergesi de bütçenin gider kalemleriydi. Bütçenin giderlerinin yaklaşık % 70'ini merkezî orduya ve devlet görevlilerine yapılan maaş ödemeleri oluşturmaktaydı.⁵² Ubicini örnek olarak verdiği bütçede (askerlerden ayrı olarak) memur maaşlarına ayrılan paranın yüksekliği konusunda şaşkınlık içerisindeydi. Zira bu, hem bütçeye büyük bir yük getirmektedir hem de yüksek dereceli ve düşük dereceli memur maaşları arasındaki büyük farktan dolayı başta rüşvet olmak üzere ahlakî çöküntüye yol açmaktaydı.⁵³ Memur maaşları bütçeye büyük bir yük getirdiği halde⁵⁴ memur istihdamı sürekli olarak devam etmişti. 1895-96 döneminde 151.369 memur devletten maaş alırken 1913-14 döneminde bu rakamın 183.704'e ulaştığını görüyoruz.⁵⁵ Memur sayısı artarken o gün için artık bir işlev görmeyen bazı memuriyet sınıfları devam etmiş ve bunlara yüksek maaş

⁴⁹ Naima, *Tarih*, VI, 314'den nakleden Zeki Arslantürk, *Naima'ya Göre Osmanlı Devleti'nin Çöküş Sebepleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, s.90.

⁵⁰ Cevdet Paşa, *Tarih*, I, 81, 84'den nakleden Ümit Meriç Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, 3. bs., İnsan Yay., İstanbul, 1992, s.125-126.

⁵¹ Ziyaeddin Fahri Findikoğlu, "Tanzimatta İçtimaî Yapı," *Tanzimat I*, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul, 1940, s. 645.

⁵² Tabakoğlu, "Osmanlı İktisat Sistemi", s. 67.

⁵³ Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, s. 237-238. II. Abdülhamit döneminde memur kadrolarının görülmemiş bir şekilde şişmesi konusunda bkz. Karal, *a.g.e.*, c.8, s. 477. Aynı dönemde Türkiye'de İngiliz Elçilik Sekreteri olarak çalışan Sir Charles Eliot da Türklerin memuriyete olan yakın ilgisinden bahseder. Bkz. Charles Eliot, *Avrupa'daki Türkiye*, (Çev.: Ş. Serdar Türet), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, ts., c.1, s.114. Ayrıca bkz. Okay, *a.g.e.*, s.116.

⁵⁴ Bkz. Eldem, *a.g.e.*, s. 139.

⁵⁵ Eldem, *a.g.e.*, s. 144.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

verilmişti. Maliye Nazırı'nın yardımcıları demek olan şikk-ı evvel ve şikk-ı sani defterdarları ile nişancılık bu memuriyetlere örnektir.⁵⁶

Devlet kapısına kapılanma ile ticaret hayatına atılmama düşüncesi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Ticaret hayatı belirli bir zahmeti ve riski gerektirirken devlet hizmeti daha zahmetsiz ve garantiliydi. Sonra o dönemin halkının nezdinde esnafılık bayağı bir iş olarak görülüyor, devlet memurluğu asil bir meslek olarak telakki ediliyordu. Dönemin yazarlarından Ö. Tarhan Türklerin niye ticarete girmediklerini şöyle anlatmaktadır: "Bir kere Türkler -tabii istisnalar var- iktisat ve hesap işlerinden bugün pek anlamazlar. Bu noksan muhitin ve asırların mahsulüdür. Türkiye'de hâkimiyet ve askerlik onları göbekten göbeğe tufeyli, maaşçı, hükümet hazinesiyle yaşamaya alıştırmış. Üçü beş yapmak hırsı bu nesilde henüz tamamıyla doğmamıştır." Tarhan bazı millî telakkilerin de ticaret yapanı küçümsediğini ekler: "İstanbul'da aşağıdan, adilikten bahsedilirken 'bakkal çakkal makulesi' derler. Bakkallık adeta kabalığa alem olmuştur."⁵⁷ O dönemin ders kitaplarında yer alan bir soru Osmanlı insanının bu zihniyetini açıkça gösterir: "Geçimimiz için bir takım aşağı işlerde bulunursak itibarımıza halel gelmez mi?" diye soran öğrenciye öğretmen, "Hayır," cevabını vererek bu düşüncenin yanlışlığını anlatır.⁵⁸ Anlaşılacağı üzere o dönemin gencinin gözü memuriyetteydi. Üniversite okuyan hemen her gencin temel gayesi ve ideali tahsilli olmaktan öteye memur olabilmektir.⁵⁹ Bir dükkânda tezgâhtar olur ya da çiftçilik yaparlarsa toplum nezdinde onurlarının kalmayacağını düşünmekteydiler.

4. Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son iki yüz yılı bir taraftan gerileme ve çöküşün diğer taraftan ise ıslahatların yaşandığı bir dönemdi. Osmanlı yöneticileri ve aydınları hemen her konuda olduğu gibi çalışma hayatı ve iktisadi gelişme konusunda da bir takım dönüşümlerin gerçekleşmesi için uğraş verdiler. 19. yüzyılda artık geçmiş ıslahat hareketlerinde olduğu gibi kanun-ı kadime dönme düşüncesi terk edildi; Osmanlı klasik iktisadının temel ilkelerinden provizyonizmden (iaşe) yavaş yavaş vazgeçilerek daha önce ithalatın lehine olan ithalat-ihracat dengesi dengelenmeye çalışıldı, 1855'e kadar devlet eliyle fabrikalar kuruldu.⁶⁰ Resmi makamlar çalışma

⁵⁶ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 42.

⁵⁷ Tarhan, *Ticâret ve Nasib*, Resimli Kitab Matbaası, İstanbul, trs., s. 6. Ayrıca bkz. Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, c.1, s. 85.

⁵⁸ Ali İrfan, *Rehber-i Ahlâk*, İstanbul, 1317, s. 18.

⁵⁹ Tarhan, *a.g.e.*, s. 7; Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 60; Ethem Nejat, *a.g.e.*, s. 51-52.

⁶⁰ Genç, *a.g.e.*, s. 92-95.

hayatını maddî anlamda değiştirmeye çalışırken Osmanlı aydınları da çalışma zihniyetinin değişmesi için uğraştılar. Bir şekilde Batıyı gören ve bilen bu aydınlar, Osmanlının maddî ve zihnî dünyasını sürekli Batı ile mukayese ederek ortaya koydukları ve gerçekten acımasız denilebilecek eleştirilerinin neticesinde yüzyıllardır biriken ve Osmanlı insanını çepeçevre kuşatan bir zihniyeti değiştirmeyi amaçlamışlardı. Ethem Nejat bu zihniyeti tek cümleyle özetleyecektir: “Dünya Müslümanların değil, âhiret Müslümanlarıdır. Onun için yalancı dünyada çalışıp da ne olacak?”⁶¹ Bu Osmanlı aydınının tespiti oldukça doğrudu zira Osmanlı insanı bunu bir hayat felsefesi olarak kabul ettiği gibi Batı ile karşı karşıya geldiğinde kendi durumlarını rasyonalize etmek için de kullanıyordu. 1720–1721 yılları arasında Fransa’ya elçi olarak gönderilen 28 Mehmet Çelebi’nin de Marly Sarayı’nın mükemmel çevre düzenlemesini görünce –ki bunun için hemen hiç teknolojik üstünlük gerekmiyordu- aklına ilk gelen şey Hz. Muhammed’in, “Dünya mü’minlerin zindanı, kâfirlerin ise cennetidir,” şeklindeki sözünün ne kadar doğru olduğu şeklindeki bir düşünceydi.⁶²

Osmanlı insanının ticareti, zanaatı, ziraatı küçümseyen tutumunu bırakması, devlet memuru olmayı yegane ideal olarak görmemesi, serbest girişimci ruhu kazanması ve “bu dünya” için çalışarak, didinerek servet ve sermaye kazanımıyla toplumun ve ülkenin sosyo-ekonomik seviyesini yükseltme konusundaki gayretler İmparatorluğun peş peşe gelen savaşların sonunda yıkılmasıyla Cumhuriyet’e devredildi. Cumhuriyet’in kurulmasından sonra yaşanan gelişmeler ayrı bir araştırma konusu olmakla birlikte, bugün geldiğimiz noktaya baktığımızda, Türkiye’de çalışma zihniyeti ve çalışma hayatı açısından gerileme ve çöküş devrine ait bazı zihniyet kalıplarının hala tam olarak terk edilmediğini, 1980 sonrası yaşanan önemli dönüşümün bile bunu tam olarak başaramadığını ama buna rağmen çok önemli değişimler ve gelişmeler yaşandığını gözlemliyoruz.

Kaynakça

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, (Yayına Haz.: K. Arısan, D. Arısan Günay), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995.

Ahmed Cevad, *Haram Yeyicilik -Felaketlerimizin Esbabı-*, Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, İst., 1329.

Ali İrfan, *Rehber-i Ahlâk*, İstanbul, 1317.

⁶¹ Ethem Nejat, a.g.e., s. 27.

⁶² Bkz. *İlk Osmanlı Sefiri 28 Mehmet Çelebi’nin Fransa Anıları*, (Haz. Gilles Veinstein, Çev. M. Aykaç Erginöz), Ark Kitapları, İstanbul, 2002, s. 105

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

Arslantürk, Zeki, *Naima'ya Göre Osmanlı Devleti'nin Çöküş Sebepleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989.

Celal Nuri, *Mukadderât-ı Tarihiyye, Tedenniyât-ı Osmâniyenin Esbâb ve Sevâik-ı Tarihiyyesi*, İstanbul, 1330.

Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991.

De Amicis, Edmondo, *İstanbul (1874)*, (Çev.:Beynun Akyavaş), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1993.

De Fontmagne, Durand, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, (Çev.: Gülçiçek Soytürk), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994.

Eliot, Charles, *Avrupa'daki Türkiye*, (Çev.: Ş. Serdar Türet), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, trs.

Erdem, Hüsameddin, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Konya, 1996.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-u Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul, 1995.

Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1943.

Ethem Nejat, *Türklük Nedir ve Terbiye Yolları*, (Haz. Faruk Öztürk), Kızılelma Yay., İstanbul, 2001.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, "Tanzimatta İctimaî Yapı," *Tanzimat I*, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul, 1940.

Fromm, Eric, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, (Çev.: B. Güvenç), 3. bs., Gündoğan Yay., Ankara, 1995.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2003.

Grenard, Fernand, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, (Çev.:O. Yüksel), 2. bs., M.E.B. Yay., İstanbul, 1992.

Güran, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları," 150. Yılında *Tanzimat*, (Haz.: H. Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1992.

Haşim Nahid, *Türkiye İçin Necât ve İntilâ Yolları*, İkbâl Kütübhânesi, İstanbul, 1331.

Hattox, Ralph S., *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakınoğ'u'daki Kökenleri*, (Çev.: Nurettin Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996.

TARİHSEL SÜREÇTE ÇALIŞMA HAYATI ve DİN

“Hirzül-Mülûk”, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, (Haz. Yaşar Yücel), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988.

Howard, George W. F., *Türk Sularında Seyahat*, (Çev.: Ş. Serdar Türet), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1978.

Işın, Ekrem, “19. YY.'da Modernleşme ve Gündelik Hayat,” *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul, 1985, c.2.

İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev.: Z. Kadiri Ugan), M.E.B. Yay., İstanbul, 1989.

İbrahim Hakkı, *Maḳrifetnâme*, İstanbul, 1330.

İlk Osmanlı Sefiri 28 Mehmet Çelebi'nin Fransa Anıları, (Haz. Gilles Veinstein, Çev. M. Aykaç Erginöz), Ark Kitapları, İstanbul, 2002.

İpşirli, Mehmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı,” *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed.: E. İhsanoğlu), İstanbul, 1994, c. 1.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 4. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988, c.8.

Kurtkan, Amiran, *Genel Sosyoloji*, İstanbul Ün. İktisat Fakültesi Yay., İstanbul, 1974.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı İktisadî Yapısı,” *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed.: E. İhsanoğlu), İstanbul, 1994, c.1.

Lewis, Bernard, “Slade on Turkey,” *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, (Ed. O. Okyar, H. İnalçık), Ankara, 1980.

Loti, Pierre, *Can Çekişen Türkiye 1914*, (Haz.: Fikret Şahoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, y.y., trs.

Meriç Yazan, Ümit, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, 3. bs., İnsan Yay., İstanbul, 1992.

Mucchielli, Alex, *Zihniyetler*, (Çev.: A. Kotil), İletişim Yay., İstanbul, 1991.

Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, (Sad.: Neşet Çağatay), 3. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1992.

Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu, İstanbul, 1329.

Okay, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Atatürk Ün. Yay., Ankara, 1975.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. bs., Hil Yay., İstanbul, 1995.

Öz, Mehmet, *Osmanlı'da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumları*, Dergah Yay., İstanbul, 1997.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

Özbilgen, Erol, "Osmanlılarda Gündelik Hayat," *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yay., İstanbul, 1993, c.2.

Özyüksel, Murat, *Feodalite ve Osmanlı Toplumunu*, 2. bs., Bursa, 1993.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1993.

Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, (Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, trs.

Sarc, Ömer Celal, "Tanzimat ve Sanayiimiz," *Tanzimat I*, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul, 1940.

Tabakoğlu, Ahmet, "Osmanlı Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı," *İktisat ve Din*, (Haz.: Mustafa Özel), İz Yay., İstanbul, 1994.

Tabakoğlu, Ahmet, "Osmanlı İktisat Sistemi," *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yay., İstanbul, 1993, c.5.

Tarhan, *Ticâret ve Nasib*, Resimli Kitap Matbaası, İstanbul, trs.

Tezcan, Mahmut, *Kültür ve Kişilik (Psikolojik Antropoloji)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987.

Toprak, Zafer, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995.

Turhan, Mümtaz, *Garphlaşmanın Neresindeyiz*, 7. bs., Yağmur Yay., İstanbul, 1980.

Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Milletin Hataları Felâketlerimizin Esbâbı*, 2. bs., Kitabhâne-i İslâm ve Askerî, İstanbul, 1329.

Ubicini, H. A., *1855'de Türkiye*, (Çev.: Ayda Düz), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.

Ubicini, H. A., *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev.: Cemal Aydın), Timaş Yay., İstanbul, 1998.

Yörükân, Turhan, "Temel Şahsiyet ve Kültür," *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 13-14, Yıl: 1958-1959.

Ziya Gökalp, *Makaleler I*, (Haz. Ş. Beysanoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1976.